

КАРТОГРАФІЧНИЙ ТА КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ДЕЯКИХ ПІДЗЕМНИХ РЕЛІГІЙНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Стаття присвячена вивченню рукотворних підземних споруд православних монастирів Чернігова, Святогірська и Володимира-Волинського. Розглянуто деякі аспекти дослідження цих унікальних пам'яток історії та культури України із застосуванням старовинних картографічних зображень.

У даній розвідці мова піде про найвідоміші рукотворні підземні споруди, розташовані на українських теренах, які були викопані нашими далекими пращурами на протязі багатьох століть саме для релігійних потреб. Безумовно, що найбільш знамениті печери України цього типу знаходяться у Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі. Цим підземеллям було присвячено достатньо велику кількість публікацій, зокрема й робіт автора¹.

Будівництво підземних культових споруд на території сучасної України має давні традиції. Взагалі, явище печернобудівництва, або троглодизму (від грецьких слів «дірка» і «пролазити») поширилося у багатьох країнах світу ще з давніх давен². До сьогодення ченці Афона свято бережуть і підтримують релігійне життя у печерних келіях. Саме з далекої грецької землі прийшла до нас традиція створення підземних культових споруд, звідти ж були перенесені чернечі устами і звичаї. Ще у XI ст. «батько» давньоруського чернецтва преподобний Антоній Печерський перебував на Святій горі неподалік від Есфигмену у невеличкій печері, що збереглася до цього дня³. Трохи згодом Антоній за допомогою інших ченців створив подібні печерні лабіринти на київських пагорбах і у Чернігові.

Антонієві печери Троїцького Іллінського монастиря здавна були відомі як місце перебування чернігівських архієпископів і своїм виглядом нагадували катакомби Києво-Печерської лаври⁴. Іллінська обитель розташована на мальовничих Болдіних горах. Монастир створив один із засновників Києво-Печерської лаври – преподобний Антоній Печерський у 1069 р. Того року князь Ізяслав повернув собі київський

Після монголо-татарської навали і завоювання Чернігова у 1239 р. військами хана Батия для Іллінського монастиря настали тривалі часи запустіння. У середині XVII ст. почалося відродження українських національних традицій. Зокрема це стосувалося й відновлення православних монастирів та храмів. Повідомлення про Іллінський монастир датується 1649 р., тоді почалася відбудова його древніх церков. Найбільш інформативні документи з описом чернігівських підземель датуються XVIII–XIX ст. До середини XVIII ст. Антонієві печери Чернігова були значно перебудовані. До їх складу увійшли три підземні церкви: преподобного Антонія, Похвали Богородиці та Чудотворця Миколая.

Роботи по упорядкуванню Антонієвих печер тривали до кінця XIX ст. У цей період своєї історії вони були остаточно сформовані. Деякі старовинні, але аварійні ділянки підземелля, що на погляд ченців не становили великої цінності, були засипані й замуровані. У такому вигляді ці печери дійшли до нашого часу.

Зараз довжина чернігівських печер становить близько 350 метрів. Вони розташовані на кількох підземних рівнях-поверхах. Найдревніший ярус печер залягає на глибині 12 м від поверхні землі. Центрами другого ярусу є підземні церкви Антонія Печерського і Феодосія Тотемського. Їхні стіни облицьовані цеглою, а висота стелі останньої сягає майже 9 м. Як бачимо, влаштовувати підземні церкви на честь засновника Києво-Печерської лаври в давнину було своєрідною традицією, виразом глибокої поваги до його духовного подвигу. На третій ярус чернігівських печер ведуть вузькі сходи з цегляними шаблями, підземні коридори з'єднуються з невеликою каплицею. Четвертий ярус включає печерну церкву Миколая й келію Антонія.

Чернігівські печери складаються з двох окремих підземель. Перше підземелля носить назву «Антонієвих печер», друге зветься «печерами нижнього ярусу». Обидва лабіринти чернігівських печер були створені й існували незалежно один від одного. Лише при будівництві церкви Феодосія Тотемського вони були на деякий нетривалий час об'єднані у єдине ціле, проте згодом – їх знову роз'єднали. Зараз обидві печерні системи складають єдиний комплекс.

Антонієві печери мають вхід з північного боку Іллінської церкви. Перша підземна церква на честь Антонія Печерського по своїй суті не є підземною. Адже тільки її вівтарна частина заглиблюється у товщу земних порід. Церква має наступні розміри: майже 12 метрів завдовжки і 4 метри завширшки.

Печерні коридори чернігівських підземель обкладені цеглою, що для київських печер є виключенням. Лише деякі аварійні ділянки Ближніх і Дальніх лаврських катакомб укріплені цегляною кладкою. Один із таких цегляних коридорів веде до церкви Феодосія Тотемського, що справляє на прочан, які вперше потрапили до Антонієвих печер, незабутнє враження. Відстань до стелі храму сягає майже 9 метрів! Враховуючи ту обставину, що ця церква є підземною, такі розміри і висота від полу до склепіння є насправді видатною.

До головної святині чернігівських печер – келії преподобного Антонія можна потрапити через підземну церкву святого Миколая. До нижнього ярусу печер веде вхід, розташований у церкві Феодосія. Зараз спуститися у широку галерею нижніх підземель можна також безпосередньо з поверхні.

В якості ілюстрації нашої розповіді про Антонієві печери м. Чернігова наводимо на рис. 1. схему цих підземель з книги Б.Я.Руденка «1000 лет под землей». – Чернигов, 1998.

Печерний хід нижнього ярусу довжиною близько 100 метрів має численні відгалуження – келії та крипти. У цій печері знайдено багато стародавніх поховань. Поховання відомих особистостей розташовані не тільки під землею, але й на верхній території Троїцько-Іллінського монастиря. Тут назавжди знайшли свій упокій чернігівські ієрархи, серед яких відомий історик православної церкви Філарет (Гумілевський). У святій обителі поховані також представники славетних родів Кочубеїв і Милорадовичів.

Унікальними підземними спорудами є печери, вирублені у крейдяних скелях, що розташовані на території Святогірського Успенського монастиря. Обитель знаходиться на мальовничому березі річки Сіверський Донець, між високими пагорбами, що густо вкриті лісом. Зараз це територія входить до сучасної Донецької області і належить до Слов'янського району, міста Святогірська. У 2004 р. Святогірська обитель разом з печерним комплексом отримала найвищий монастирський статус «Лаври».

Досі достатньо не з'ясовано рік заснування цієї святої обителі. Перша літописна згадка про Святі гори датована XVI ст.⁷ Вперше про Святогірський монастир згадується у документах, що датовані XVII ст.⁸ Проте здавна існують гіпотези про заснування обителі ще у XI – XIII ст.

Існує дві основні гіпотези заснування цієї обителі. Перша називає творцями Святогірського монастиря ченців Києво-Печерської Лаври, ко-

трі під час монголо-татарської навали у 1240 р. були вимушені залишити рідний Київ й податися світ за очі у пошуках нового місця для обителі.

Згідно другої гіпотези Святогірський монастир заснували у середині XV ст. ченці з монастиря святої афонської гори. Ані перша, ані друга версії заснування Святогірської обителі не мають жодних документальних свідчень.

Принагідно можна ще назвати версію про заснування цієї обителі київським ченцем Никоном, який подорожував до Тмутаракані у XII ст. Підстави на своє існування має гіпотеза «візантійського» походження обителі у часи іконоборчества та місії Кирила та Мефодія до Хазарії у IX ст.⁹ Достатньо докладно усі гіпотези заснування Святогірської обителі розглянуті в роботі¹⁰.

Святогірські ченці не мали у своєму розпорядженні ніяких точних історичних даних про час заснування свого монастиря. Підтвердження цього можна знайти в Синодику монастиря 1710 р. – «Початок цій Святогірській обителі, хто це святе пустельне проживання винайшов і в горі цій св. церкву і келії улаштував і почав мешкати, за багатьма татарськими пограбуваннями та руйнуваннями... тут у святій обителі писання немає»¹¹. Характерним є запис, зроблений у 1679 р. архімандритом Іоїлем: «В яких роках той монастир побудували, того ж він не відає. Писання про те у монастирі немає»¹².

Археологічні дослідження, проведені на території Святогірського монастиря, показали відсутність артефактів, датованих IX–XII ст. Розкопки крейдяних печер дали науковцям матеріали, датовані кінцем XVI – початком XVII ст. Це ж датування підтверджується письмовими джерелами.

У 1526 р. австрійський дипломат С.Герберштейн записав у своїх нотатках: «Бачили біля гирла Малого Танаїда (Дінця) у чотирьох днях шляху від Азова, біля місця Великий Перевіз, у Святих гір, якіє мармурові та кам'яні статуї й зображення»¹³. Назва Святих гір зустрічається також в «Книзі Великого креслення» (1547), Патріаршому літописі (1555) і Рукописі донецьких сторож (1571). Судячи з записів, у XVI ст. у цій місцевості був передовий форпост. Ще в XVIII ст. тут зберігалися три мідні та одна чавунна гармати. У 1679 р. татари черговий раз напали на обитель і, незважаючи на добре зміцнення монастиря, узяли його штурмом, а ченців і архімандрита Іоїля забрали в полон. Вважають, що в печерах ховали не тільки ченців, але й воїнів. У 1984 р. у підземеллі знайшли поховання чоловіка з глибокою черепною травмою від шабельного удару.

Про святогірські сторожові укріплення є згадка у літописних відомостях, що датовані 1541 і 1555 рр. У реєстрі донецьких сторож святогірське укріплення згадується під п'ятим номером¹⁴.

Найперші церковні відомості про Святогірську пустинь датовані 1620 р. У цих записах йшла мова про ігумена Єфрема та 12 ченців. На початку XVII ст. кількість церковних старців у монастирі досягла 17 осіб. Відомо, що на той час у обителі вже була церква в ім'я Пресвятої Богородиці. До нашого часу збереглися царські жалувані грамоти, датовані 1640 та 1664 рр.¹⁵

Найпершим і найвідомішим зображенням Святогірського монастиря є малюнок 1679 р., створений ченцями цієї обителі (рис. 2). На жаль, цей історичний документ не можна назвати картою у повному розумінні цього слова, проте він містить у собі важливу інформацію про наземні монастирські споруди того часу, оточуючий природний ландшафт, гідрографію місцевості, навколишні населені пункти і шляхи. Зображено також крейдяну скелю на території монастиря і вхід до печер.

Навіть попередній аналіз стародавнього малюнка з сучасним його виглядом дає нам підставу стверджувати, що у XVII ст. територія монастиря мала зовсім інший вигляд. Це пов'язано насамперед з тим, що велика частина крейдяної скелі разом із розташованими у ній печерами обвалилася у XVIII ст.

Якщо мати на увазі відомості архівних документів і картографічного зображення монастиря 1679 р., крейдова скеля на той час була значно вищою і містила, щонайменше, три підземних яруси печер (зараз збереглося тільки два). Нижній ярус був представлений древнім некрополем, другий ярус призначався для житла та церковних обрядів, він мав келії й трапезну, на третьому ярусі розташовувалася церква Успіння Пресвятої Богородиці. Припускають, що між 1679 і 1698 рр. стався сильний обвал крейдових скель, і підземна церква Пресвятої Богородиці перестала існувати.

З 1788 р. монастир закрили, тоді ж печери почали занепадати. Збереглося декілька описів святогірських печер, що були зроблені на початку XIX ст.¹⁶ У нотатках путівників 1812 р. зроблено запис про кам'яну печеру, що має довжину понад 100 сажнів. Цей печерний хід був досить вузьким, двоє людей не змогли йти поруч. Стіни та стеля підземелля були зовсім сухими, автор нотаток пояснював цей факт тим, що святогірські печери вироблені у суцільному шарі крейди. Далі невідомий автор описів 1812 р. розповів про невелику печерну церкву,

з якої було можливо піднятися на найвищу точку крейдяної скелі аж до самого піднебесся.

У записях 1814 р. святогірські крейдяні скелі порівнюються з величезними гострими пірамідами. Тут є також відомості про печерну церкву Миколи Чудотворця и про невеличку дерев'яну дзвіницю при ній. Завдяки описам святогірських печер початку XIX ст. дослідники зробили висновок про значні обвали скель, що сталися у недалекому минулому. Так, перестав існувати печерний хід, що йшов до Миколаївської церкви. Інший хід, який сполучав верхів'я гори з існуючими сьогодні печерами, теж обвалився і зараз потрапити до найвищої точки монастиря можна лише наземним шляхом.

На початку XIX ст. печерні келії святогірських ченців набули вкрай аварійного сану. Очевидці писали, що деякі з тих келій вже завалилися, а інші напевно чекає така ж участь, бо їхніх стелі густо вкриті тріщинами.

До нашого часу дійшов ще один план святогірських печер, що має назву «Вид пещер Святогорской пустыни». Він був складений у 1911 р. (Рис. 3). Порівняльний аналіз плану, складеного на початку XX ст., з сучасним його аналогом (80-ті роки XX ст.) показав, що за останні майже 100 років святогірські печери мало змінилися.

У наш час були проведені топографо-геодезичні роботи, зроблена інструментальна зйомка святогірських печер. Було встановлено, що загальний об'єм підземних споруд Святогірської лаври становить близько 7 тис. м³, а їхня площа сягає 2,5 тис. м²¹⁷.

Перший ярус печерних споруд розташований на висоті 118 м над рівнем моря, а другий – на 124 м. Дослідники вважають, що над другим ярусом печер на початку XVII ст. існувало три поверхи підземель, які були назавжди втрачені після обвалу крейдяної скелі. До сьогодення дійшли лише залишки древнього храму та житлових приміщень на рівні третього поверху, який розташований на висоті 132 м над рівнем моря.

Потрапити безпосередньо до печерних келій можна через підземний хід довжиною 360 м. Він піднімається з висоти 65 м над рівнем моря до висоти 125 м. Трохи незвично, коли печерний хід веде не вглиб землі, як завжди повелося, а нагору. Це пов'язано з тим, що святогірські печери розташовані достатньо високо над рівнем річки Сіверський Донець, у крейдовій скелі.

Згідно місцевим легендам, потаємний хід святогірських печер прямував під плином річки на її інший бік. Спростувати це вдалося лише

у 1984 р., коли розчистили від завалів старовинну підземну галерею. З'ясувалося, що вона веде не під річку, а лише до її берега. Святогірські ченці мали тут вихід з печери для монастирських потреб¹⁸.

Зібравши докупи усі наявні на сьогодні матеріали щодо зовнішнього вигляду святогірських скель, дослідники спробували провести сумісний аналіз різночасових зображень. Метою даного дослідження було встановити динаміку руйнування як самого крейдяного кряжу, так і печерного комплексу, розташованого у ньому. Аби провести такий логіко-структурний аналіз фахівцям було потрібно привести усі зображення різних століть до єдиного масштабу¹⁹.

Найпершим і найголовнішим картографічним документом для цього дослідження став малюнок 1679 р. Потри усі вади, важко переоцінити його важливу роль у проведеній розвідці. На малюнку зображено річку Сіверський Донець і місто Цареборисів. Малюнок густо вкритий пояснювальним текстом. Центром композиційного рішення являється крейдяна скеля-бескид, зображення якої й було головним завданням невідомого нам автора цього малюнка. Верхня частина скелі має численні вікна-отвори, які одночасно освітлюють і вентилюють печерні коридори. Вхід до печери розташований достатньо високо від земної поверхні і до нього ведуть круті сходи. Важливо відмітити, що нижня ділянка «сходів на небеса» густо вкрита великими уламками скель, що зайвий раз свідчить про їх руйнування упродовж віків.

Візуальний аналіз зображення 1679 р. і його порівняння з сучасним станом і виглядом святогірських печер показав, що старовинний малюнок досить точно відображав ситуацію на момент його створення. Це, зокрема, показало порівняння місцеположення вікон-отворів у печерах із природою. Це ж підтвердило вивчення зображень розломів у нижній частині крейдяного кряжу.

Після попереднього вивчення і сумісного аналізу зображення 1679 р. і дійсного стану речей дослідники прийшли до висновку, що ступінь довіри до стародавнього малюнку достатньо висока і саме тому його зміст може бути успішно використаний для подальшого наукового аналізу. Привертає особливу увагу те, що на малюнку зображено п'ять печерних ярусів. Два нижніх яруси збереглися до цього дня у первісному вигляді, а три верхніх – лише частково. Крім того, над центральною скелею є зображення хреста, а це, в свою чергу, може свідчити про те, що там була розташована підземна церква, яка на сьогодні не існує.

Детально вивчаючи усі наявні зображення святогірських печер та їхні описи, дослідники прийшли до висновку, що на початку історії

Святогірського монастиря його головний храм – Успенський собор був підземним храмом. Звичайно, зараз це лише припущення, але воно має свої серйозні докази.

Згідно нової наукової гіпотези, перша Успенська церква знаходилася всередині крейдяного масиву й була печерною аж до моменту руйнування скелі на початку 20-х рр. XVIII ст. Після часткової руйнації головної церкви монастир був вимушений збудувати новий храм. Це сталося у 1722 р., коли звели наземний Успенський собор, а вцілілу частину скельної церкви перебудували й назвали Миколаївською церквою.

Найголовніше досягнення сумісного аналізу різночасових зображень крейдяних скель та печер Святогірського монастиря це те, що дослідникам вдалося відтворити картину динаміки руйнування унікальної скелі-бескиду та її підземель впродовж декількох століть. Усі зображення крейдяної скелі були приведені до одного масштабу й суміщені на єдиній основі. На базі проведеного дослідження була створена схема стану крейдяного кряжу з відображенням основних руйнувань з наступними етапами: 1698, 1844–1850, 1858, 1879, 1914, 1962 рр.²⁰

На рис. 4 зображена схема динаміки поступового руйнування святогірської крейдяної скелі впродовж XVII–XX ст. Дана схема була наведена у якості ілюстрації у книзі Н.В.Дедова «Святогірська Свято-Успенська лавра». – К., 2005. – С. 49.

Наведена схема наочно й докладно демонструє, що Святогірський кряж за понад 300 років втратив майже половину своїх мальовничих скель разом із розташованими в них релігійними печерами. Найбільша руйнація прийшла на початок XVIII ст., трохи менші руйнування припали на середину XIX ст. Сучасні наукові спостереження свідчать, що руйнівні процеси у крейдяних скелях продовжуються і унікальній пам'ятці культури загрожує неабияка небезпека.

Ще один Святогірський монастир знаходиться у Волинській області, неподалік від міста Володимира-Волинського, у селі Зимно. Здавна вважають, що ця обитель була заснована близько 1000 р. при князі Володимирі – Святителі Русі²¹.

Цей монастир відносять до таких, що були засновані киево-печерськими ченцями. «Житіє преподобного Феодосія Печерського» повідомляє, що в 1073 р. тут помер перший ігумен Києво-Печерського монастиря – Варлаам, син знаменитого воєводи Яна Вишати, відомого своїми ратними звитягами. «Дійшов до граду Володимира, і увійшов

в монастир, що був біля Святих Гір, і тут помер з миром про Господа, кінець життя прийнявши”. Подібне згадування зустрічаємо в давній Києво-Печерській службі преподобному Варлааму (9 пісня, 3 тропар закону): “Повертаючись від Костянтин-граду (С.Х. – Константинополь, або Царгород – древня назва Стамбула), відійшов їси душою в град, що світить, Володаря Небесного, моці ж свої залишив їси в монастирі Святих Гір, заповів їси перенести в печеру (С.Х. – Києво-Печерської лаври), де нині лежать нетлінні, що точать джерело чудес присногікущих”.

Окрім наведених вище відомостей, більше ніяких документальних свідчень і підтверджень заснування Зимненського монастиря у XI ст. немає. Структура монастиря остаточно склалася й набула сучасного вигляду лише у середині XVI ст. У другій половині XIX ст. розпочалися роботи по створенню проекту ремонту та перебудови головного монастирського храму – Успенського собору. Наприкінці XIX ст. були складені численні документи щодо проектних робіт, ця документація разом з обмірними кресленнями збереглася до сьогодні²².

Територія Святогірського Зимненського монастиря обнесена високим муром, що має прямокутну форму. Усі кути муру увінчані триярусними вежами. Для нашого дослідження особливо важливим є наявність у цій обителі системи підземних ходів, котрі вірогідно мали окрім суто релігійного, ще й оборонне значення. Лабіринти печер пронизують подвір’я монастиря, а один хід йде в напрямку річки Луги.

Підземелля Святогірського Зимненського монастиря представляють печерні галереї, що викопані на відносно невеликій глибині. Зимненські печери складаються з двох окремих галерей, які перетинають монастирську територію з півночі на південь, і йдуть майже паралельно. Перша галерея з одного боку закінчується печерною капличкою, з іншого – має вихід до річки Луги. Друга підземна галерея закінчується обвалом під монастирським подвір’ям, прямує в напрямку Троїцької церкви. Перша печера ймовірно могла слугувати потаємним виходом з обителі під час її облоги. Оскільки ця печера майже впритул підходила до річки, то вона також забезпечувала ченців свіжою питною водою при нападах ворогів.

Археологічні дослідження довели, що на початку історії монастиря обидві печерні галереї існували незалежно одна від одної і не сполучалися поміж собою. Їх об’єднали у єдину систему лише у більш пізні історичні часи. У XIX ст. частина підземель була розширена й укріплена цеглою. Деякі ділянки святогірських печер

впродовж століть зазнали руйнувань, деякі з них засипані ґрунтом до сьогодення.

На жаль, окремих планів зимненських печер не існує, проте зберігся вельми цікавий документ – «Существующий вид каменных церквей в селе Зимно. Снят с натуры в 1877 г.». Його зображення і посилання на нього знаходимо у роботі²³. У цій же статті подано сучасну схему Зимненського монастиря та його підземних галерей.

На документі 1877 р. Зимненський монастир зображений у трьох вимірах: малюнок загального вигляду обителі, розріз зимненської гори і генеральний план церковного подвір'я. При цьому зображення святогірських підземель є як на розрізі, так і на генеральному плані.

На плані 1877 р. майже усі ходи підземель закінчуються завалами, про що свідчать написи на цьому документі. Це підтверджує думку про те, що у другій половині XIX ст. святогірські печери перебували у вкрай занедбаному стані. З прадавніх часів залишилися неушкодженими лише жалюгідні рештки монастирських підземель.

Зимненські печери розташовані під головним храмом Святогірського монастиря – Успенським собором. Він був закладений у 1495 р.²⁴ Остаточню будівлю храму завершили у середині XVI ст.²⁵ За наказом, його збудували на місці церкви, закладеної в 1001 р. великим князем Володимиром – хрестителем Русі. Під храмом, у кам'яних склепах поховані представники православної знаті – князі Чорторийські, Четвертинські та інші.

Крім головного собору на території обителі розташована трапезна, яка веде відлік свого часу ще з XVI ст. У першій половині XVIII ст. її перелаштували для монастирських потреб. З цього часу ця споруда слугувала у якості келій для ченців обителі.

Монастирські мури вінчають шість веж, всередині подвір'я височить дзвіниця. Поза межами монастирських мурів, на терасі поблизу річки Луга розташована невеличка Свято-Троїцька церква. Саме до Троїцької церкви вела одна з печерних галерей, що закінчується обвалом. За легендами, ця печерна галерея вела до самого Києва і з'єднувалася з лаврськими катакомбами. Насправді невідомо і до сьогодні остаточно не з'ясовано, яку саме функцію виконували підземелля Зимненського монастиря. Це питання поки що залишилося відкритим.

Аварійний стан стародавніх монастирських підземель у с. Зимно, як і скрізь по Україні, викликає стурбованість істориків та краєзнавців. Відсутність належного фінансування наукових робіт і реальна загроза життю дослідників ускладнює сучасне вивчення релігійних печер.

Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Печерской лавры. – К., 1826.; Серафима (игумения). История Киево-Печерской лавры. Кн. 1 (XI – первая половина XIII в.). – К., 2001.; Степовик Д. Історія Києво-Печерської лаври. – К., 2001.; Воронцова О.А. Лаврські печери. – К., 2000.; Хведченя С.Б. Святыни и святые Киево-Печерской лавры. – К., 2001.; Хведченя С.Б. Таємниці лаврських святинь. – К., 2004.

² Руденок Б.Я. 1000 лет под землей. – Чернигов, 1998., Хведченя С.Б. Киево-Печерская лавра: пещеры, легенды, клады. – К., 1999.

³ Серафима (игумения). Назв. праця. – С. 24.

⁴ Филарет (Гумилевский). Исоче. – Чернигов, 1873. – Т. 2. – С. 6.

⁵ Літопис руський за Іпатіївським списком. – К., 1989. – С. 32.

⁶ Руденок Б.Я. Назв. праця. – С. 11.

⁷ Львовская летопись. – Гл. 4. – С. 144.

⁸ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1852. – Т. 1. Монастыри.

⁹ Дедов Н.В. Святогорский историко-архитектурный заповедник. – Святогорск, 2007. – С. 9.

¹⁰ Дедов Н.В. Святогірська Свято-Успенська лавра. – К., 2005. – С. 15.

¹¹ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1852. – Т. 1. Монастыри. – С. 110.

¹² РГАДА. Москва. – Ф. 210. – Оп. Белгородский стол. – Ед. хр. 886. – Л. 35.

¹³ Герберштейн С. Записки о Московских делах. – СПб. 1908. – С. 106.

¹⁴ Дедов Н.В. Святогорский историко-архитектурный заповедник. – Святогорск, 2007. – С. 7.

¹⁵ Дедов Н.В. Святогірська Свято-Успенська лавра. – К., 2005. – С. 37.

¹⁶ Ліфшиц Ю. Печерний комплекс Святогірського монастиря: історія та динаміка зникнення // З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 84.

¹⁷ Дедов Н.В. Святогірська Свято-Успенська лавра. – К., 2005. – С. 10.

¹⁸ Дедов Н.В. Святогірська Свято-Успенська лавра. – К., 2005. – С. 26.

¹⁹ Ліфшиц Ю. Назв. праця. – С. 86.

²⁰ Ліфшиц Ю. Назв. праця. – С. 87.

²¹ Девятисотлетие православия на Волыни. 992 – 1892. – Житомир, 1892. – Ч. 2. – С. 51; Теодорович Н.И. Город Владимир-Волынский Волынской губернии. – Почаев, 1883. – С. 170.

²² Крощенко Л., Осадчий Є. Святогірський Успенський монастир у с. Зимно (спроба наукової реконструкції пам'ятки) // З історії української реставрації. – К., 1996. – С. 75.

²³ Крощенко Л., Осадчий Є. Назв. праця. – С. 77.

²⁴ Крощенко Л. Памятник архитектуры XV – XVI вв. – Святогорский монастырь в с. Зимно // Историческая записка. – К., 1978. – Т. 2. – С. 10, 11.

²⁵ Осадчий Е.И., Крощенко Л.М. Памятник архитектуры XVI в. трапезная зимненского Святогорского монастыря близ г. Володимира-Волынского // Исследования и реставрация памятников культуры из камня (сборник докладов к конференции). – М., 1991. – С. 37, 38.

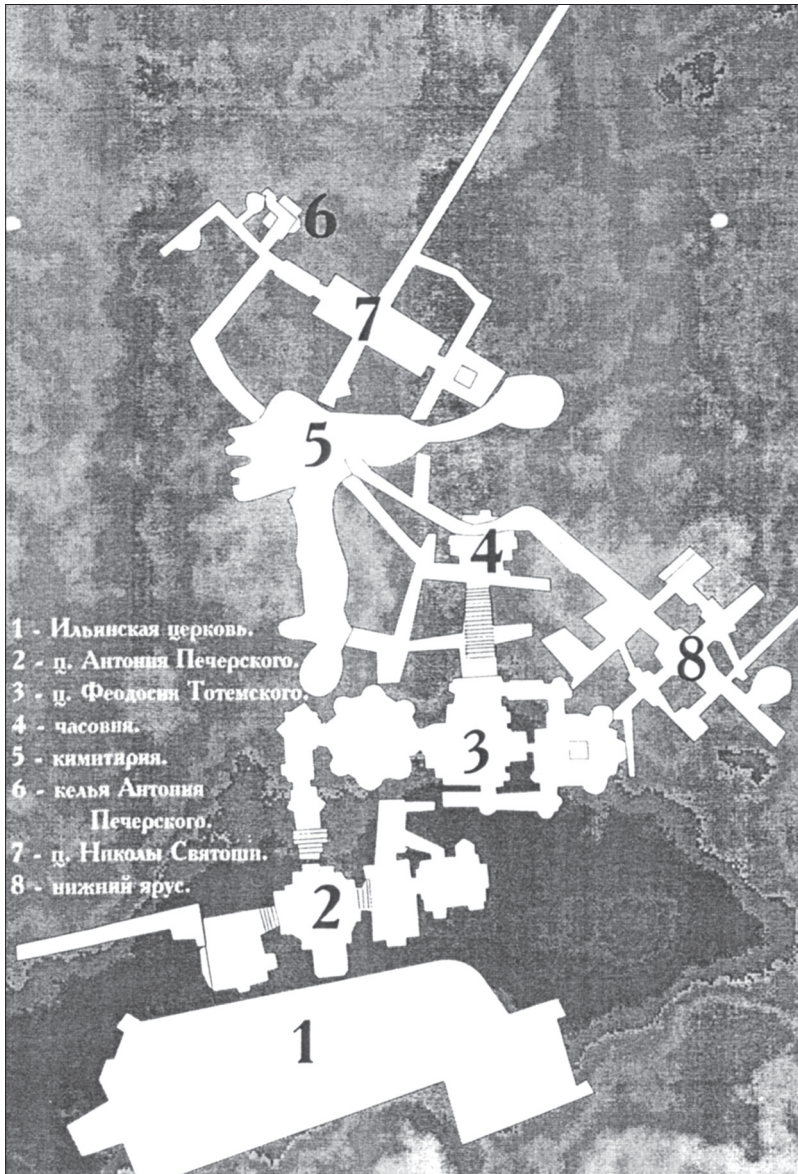

Рис. 1. Антонієві печери м. Чернігова.

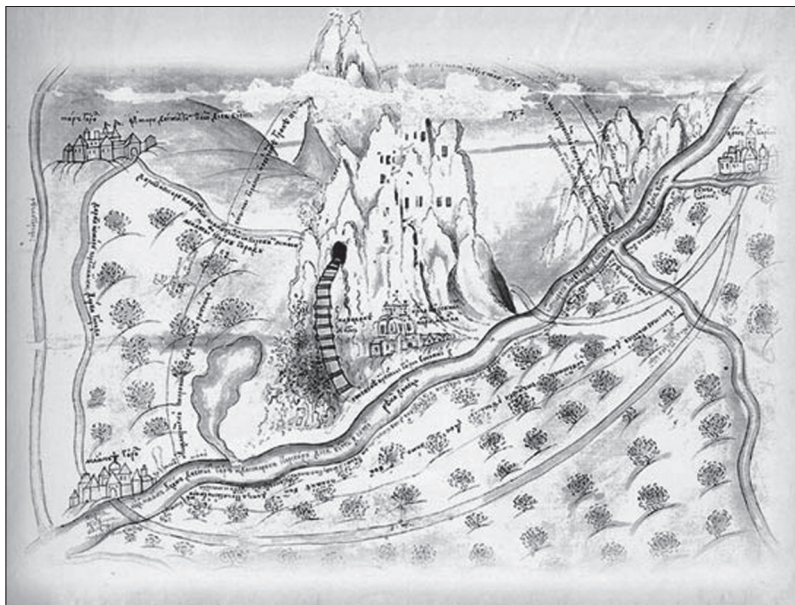

Рис. 2. Святогірський монастир. Малюнок 1679 р.

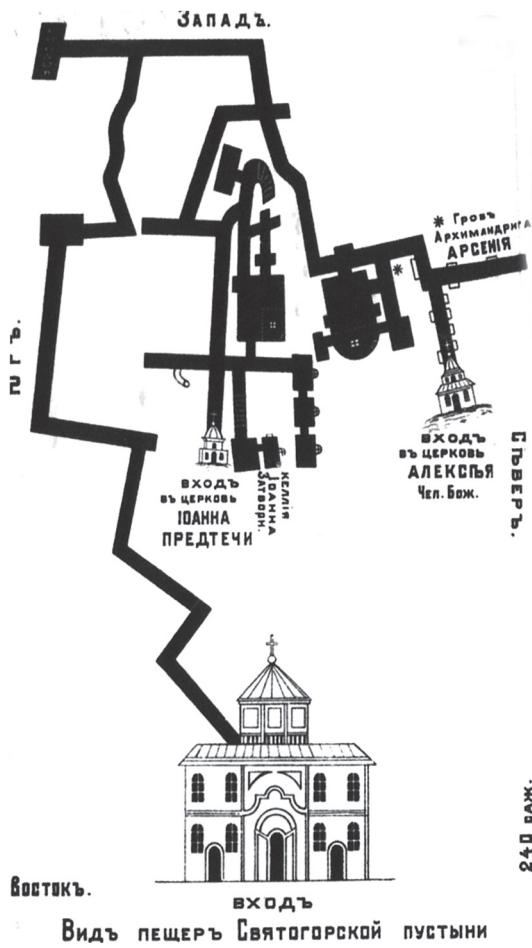

Рис. 3. План святогірської печери. 1911 р.

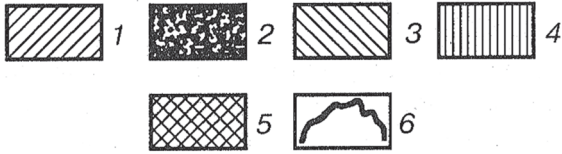
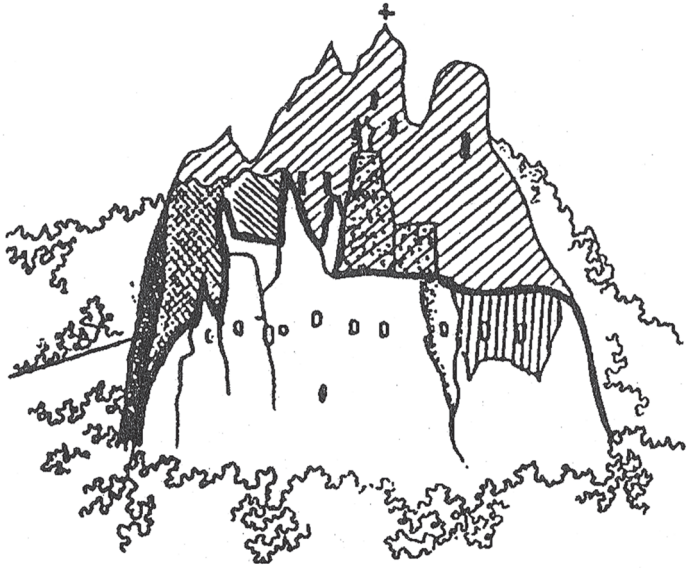

Рис. 4. Схема динаміки руйнування святогірської крейдяної скелі.